

הליריקה של נלי זקש

ה. בינק

זו אחדות מעדויותיה היפות ביותר. הן לא זו בלבד שהמשיכו מסורת גדולה, למן דרוסטה-הילסהוף וריקרדה הוך, אלא העמידו נקודת-שיא בליריקה הגרמנית שפעולתה עד ימינו אלה. וזה הצד השווה שבכולן, בין שמנת-חלקן ההגירה או מחנה-העבודה: הלשון השירית כמפלט, ככלי-קיבול בלתי נשבר להגותן ורגשותיהן, כביטוי להתכוונותן אל כוח נעלה על זה אשר השתולל סביבן. (מכאן הפנייה אל הדמויות המקראיות אצל לאסקר-שילר, זק"ש וקולמר, והשבעת מרים הקדושה אצל לאנגאסר המומרת). בכל אשר הטילן הגורל, הלשון נשארה בית. לשון כבית-מולדת. לשון כתמורת עולם. נלי זק"ש הביעה זאת בפסוק המוצב בפתח ספר-שיריה "מנוסה ותמורה": "תחת מולדת בידי תמורות העולם".

פסוק זה הוא כמורה כיוון לכל יצירתה של נלי זק"ש, הטבועה בנושאי הרדיפה, המנוסה וחיפוש המולדת. בזה לא רק אצרה בחרויה את דרך היסורים של עם מעונה, אלא היתה, כדברי ברנדסון, ל"המשוררת של הגורל היהודי". "הכתבי-בה היתה צעקתי האילמת", אמרה פעם. היא מצאה מלים ודמויות להתרחשות שדומה היה כי אינה ניתנת להיווצר במלה ודמות. מן הזמן יצאה אל העל-זמני, מן הפרט היחיד אל הכללי, מן התיאור אל המטאפורה.

נלי זק"ש, אשר נולדה בברלין בשנת 1891, גדלה בבית בורגני, אביה היה אדם מוזי, שעיקר נטיותיה היה אל המוסיקה, אך היתה לו גם ספריה גדולה ושם באה הבת במגע עם ספרי החכמה של המזרח, עם האגדות והמעשיות של כל הזמנים והעמים ועם כתבי הרומנטיקנים, והשפעות אלו ניכרו היטב בעבודותיה הראשונות. ואלטר ברנדסון

כותב:

"בבית זק"ש לא היתה אוריה יהודית-דתית במובהק, בעיקרו של דבר היתה זו אוריה של חופש רוחני. אך שירתה רוויה דתיות נפשית

מזעזעת אותנו תמיד השירה שצמחה מתוך כורח פנימי, שכלולה בה ומובעת בה הווייתו של הכותב וההווייה כולה. דוקא בימינו, כש-הדיבור על "אפשרות-העשייה האינטלקטואלית של השיר" כבר נעשה אסימון שחוק, שאינו עובר עוד לסוחר, קשובים אנו לליריקה מעין זו. לעת זקנה ושיבה, בבדידות ויאוש, אמרה אלוה לאס-קר-שילר כי תישבר אם לא תוכל לכתוב שירים עוד, וגרטרוד קולמאר, אחת המשוררות הגדולות והבלתי ידועות (עדיין) ביותר בלשון הגרמנית, מצאה את קיומה כימי עשור בשיר, בשיר מוס-תר מן העולם. בימי חייה פירסמה אך מעט, והמעט הזה נשאר ללא הד כמעט. בשנת 1943 שולחה אל מחנה-העבודה במזרח אירופה; מאז אבדו עקבותיה. משוררת יהודית שלישית, נלי זקש, אף היא חיתה את האימים והגיהנומים של הזמן ההוא, ונשארה בחיים. ברגע האחרון, כש-הצבא הגרמני כבר פלש לצרפת, ניתן לה להגר לשוודיה בהשתדלותה של סלמה לגרף. גם היא מצאה את קיומה ומולדתה בשיר בלשון הגרמנית. ובשעה שאנשי ס"ס הריצו יהודים אל הגיטאות ואל תאי הגז, ישבה היא בחדר שכור בסטוקהולם והציבה בלשון זו יד לקרבנות: כתובות-המצבות במעונות המוות. נזכיר עוד את אלי-זבת לאנגאסר, יהודיה שהמירה לקתוליות. היא נשארה בשנות המלחמה בברלין, באיסור כתיבה ופירסום, ואימת שילוח תלויה תמיד על ראשה. אך את לשונה לא יכלו לגזול ממנה, וב"איש הע-לים והורד" כתבה אולי את שיריה היפים והמושלמים ביותר, וכן כתבה את "החותם בל-ימחה", הרומן היחיד של חשיבות שנוצר בגרמניה של שלטון-היטלר.

זאת לזכור: בהתקרב המאה לאמצעה מיוצגת הליריקה הגרמנית (אם נסיח דעתנו מבראכט) על ידי ארבע נשים אלו. בתקופה שביקשו לעקור אותן מן הלשון הגרמנית, הן כבשו דוקא מלשון

טה את עולם הציורים של הסוריאליזם ואת לשון הצורות המודרנית של הליריקה השוודית. ואולם המתחקה על שרשיה ימצאם באַכספרסיוניזם הגרמני, משם יניקתו של היסוד האַכספטי והחזוני המיוחד את נלי זק"ש. היא היחידה מל־ בד גוטפריד בן, ואחרי מותו האחרונה אשר שקלטה את אוצר הלשון של האַכספרסיוניזם ושינתה וחיידשה אותו בתמידות עד ימינו אלה. מלבד זאת נשאר בה מין "צליל כוכבים קוסמי" המזכיר את דויבלר, נעימה אשר ביצירתה כב־ יצירת לאסקר־שילר לבשה גון רליגיוזי מפורש.

יש ציורים בעלי קסם רב בשירתה של נלי זק"ש, ציורים החוזרים תמיד כמו יסודות מסוי־ מים החוזרים בכל מעשי־ידי של צייר. בכלל זה יש למנות את חיבתה למלים כגון חול, עפר, מזלות, כוכבים, ים, גוף, מכאוב, מות, לילה, צל, אור, גרגיר־זרע, תנומה, רגע, שניות, שעה — יסודות הזמן תפקידם רב בשירתה כבשירה המו־ דרנית בכלל. והרי, על הכל, הציורפים שמצ־ טרפות המלים זו עם זו; חול־נדודים... חול סיני לוחט... (חול) מעורב עם כנפי הפרפר... השאלות לחולף ולבן־החלוף. "מחול יצא אור" או: "חול נשפך מנעל של ילד". חול כתמונת מה שהיה, מה שאינו ניתן לתמורה עוד, זכרון מתנדף;

Der Sand in meinem löchrigen Schuh
das warst du-du-du
Male ich Sand der einmal Fleisch war
Oder Goldhaar—oder Schwarzhaar—
Oder die Küsse und deine schmeichelnde Hand
Sand male ich, Sand-Sand-Sand

(Die Malerin)

[החול בנעלי המרופטה
היית אתה־אתה
אצייר חול שהיה לפניו בשר
או שערי־זהב — או שיער שחור —
או את הנשיקות ואת ירך החונפה
חול אצייר, חול — חול — חול] (הציירת)

חול, המזכיר את הזמן החולף ובכך גם את ארעיותם של הרודפים, הרוצחים:

מראשיתה. באחדים משיריה אתה מוצא סמלים נוצריים. המיסטיקה היהודית הובאה אל נלי זק"ש רק כעבור זמן רב על־ידי ידידים נוצריים, אך פעולתה עליה היתה חזקה ועמוקה מאד, כד־ בר שהוא קרוב קירבת נפש בשורש המהות...".

ספרה הראשון של נלי זק"ש ראה אור בשנת 1921, כרך דק ובו "אגדות וסיפורים". אחר־כך נכתבו מחזות־אגדה לתיאטרון־בובות. שירים ראשונים שלה פירסמו "ברלינד טאגבלאט", "פּוּסִישֶה צֵייטונג", "יוגנד" במינכן. משנת 1933 ואילך נדפסו דבריה רק בעתונים יהודיים.

את ספרה הראשון הקדישה בשנת 1921 לסל־ מה לאגרלף כ"מופת מאיר", וזו היתה תחלתה של ידידות רבת ימים ושנים בין הסופרת רבת התהלה (היא קבלה את פרס נובל בשנת 1909) ובין הטירונית הצעירה. סלמה לאגרלף מילטה את נלי זק"ש מתאי הגז: בהשתדלות שלה ושל הנסיך אויגן הגיעה לשוודיה בשעה שכבר החלו השילוחים הראשונים של היהודים למזרח. מאז היא יושבת בסטוקהולם. "תחת מולדת בידי תמורות העולם".

בשנת 1940 כבר היתה נלי זק"ש סופרת בעלת דיוקן מובהק משלה. ואולם יצירתה "השרירה", לדידה, מתחילה רק בשנות המכאוב האיומות, שהן סמוכות למות, אך עוד לא מוסגרות לו לחלוטין. כשראה אור בשנת 1946 ספר שיריה הראשון "במעונות המות" חשת מיד: זה קולה של משוררת אשר בתוך שטף הליריקה של חווייה ויודי המופיעה אז היא משכמה ומעלה גבוהה מכל השאר. אף בית, אף שורה, לא איבדו דבר מעצמותם. "גופך בעשן ברוח", קרוי מחזור שירים אחד, ומשנהו "מקהלות אחר חצות", והש־ לישו "כתובות־מצבה כתובות באויר", יד לאחים ולאחיות המומתים שקברם, כדברי צלאן, "קבר באויר".

שלה ללא חליפין היא לשונה, המצויה לנו כבר בכל עוזה וביטויה בספר השירים הראשון. היא מושפעת מספרי הנביאים והתהלים כשם שהיא מושפעת מן התורה וסיפורי החסידים; והיא קל־

הזרע במות את החיים". תמיד הזיווג, קישור הני-
גודים, נסיונה המופגן, שלא לראות במות את
הקץ, אלא בה-בשעה את הראשית, ואולם ברא-
שית אף גם את המילוי: "הו אין להגיע בלי
מוות". מכאן השבעתה המענה כמעט, הכינוי
המגי לאותו מצב בכל-עת: "ואולם הוא / שומע
את גרגיר הזרע לוחש במות —". ולהלן, באמונת
ישע מקראית:

Wer zuletzt
hier stirbt
wird das Samenkorn der Sonne
zwischen seinen Lippen tragen.

[מי שמת
כאן לאחרונה
ישא את גרגיר-הזרע של השמש
בין שפתותיו.]

בגרגיר הזרע חתום הסוד, המסתורי. בכל שעה
עלול הוא להיבקע. בידוע שהגדולות והנצורות
תבואנה. האם זה המות? או המשיח? הגואל?
גרגיר הזרע אינו מסגיר את הסוד. רק במות.
המות יולד את החיים.

עולמה של נלי זקש הוא עולמו של איוב. גורלו
נהפך לגורל הכל. גורלו לנחמה לנשארים. סיפורו
של איוב חי בשירתה וקולו עולה וגובר על
הכל. אך נלי זקש מנסה ליצור משלים חדשים
ומיתוסים חדשים, אף הם כבירים ובראשיתיים
כקודמים. האין הצלת אסירי ברגן-בלוזן, מאוט-
האוזן, ודאכאו עם כניסת האמריקנים נסית כת-
שועת הישראלים על שפת ים סוף? האין כאן
אהסוור בן-בלי-בית מחדש?

Ein Fremder hat immer
seine Heimat im Arm
wie eine Waise
für die er vielleicht nichts
als ein Grab sucht

[הזר יש לו תמיד
מולדתו על זרוע

O ihr Finger
die ihr den Sand aus den Totenschuhen leertet
Morgen schon werdet ihr Staub sein
In den Schuhen Kommender...

[הו אתן האצבעות
אשר הרקתן את נעלי המתים מן החול
למחר אתם עפר
בנעלי אשר יבואו...]

נלי זקש המאמינה בתמורת העולם, במטאמור-
פוזה כשיבה, בחול, לגביה דועכת כל תקוה. אך
גרגיר הזרע, לעומת זאת, פירושו תחיה. גרגיר
הזרע וגרגיר החול נעשים שמות נרדפים לחיים
ומות, להתהוות בכליון, לצמיחה באבדן: אות
הנצח:

Nur zu wiegen sich
in Lichtmusik aus Ebbe und Flut
nur zu wiegen sich
im Rhythmus des unverwundeten
Ewigkeitszeichen
Leben—Tod—

(Fahrt ins Staublose)

[רק להתנענע
במוסיקה של אור משפל וגיאות
רק להתנענע
בקצב אות הנצח
אשר לא נפצע:
מות—חיים—]
(מסע אל בלי-עפר)

דבר זה נעשה לה, הרחק מעבר למטאפורי, לסי-
מן לזהט. שוב ושוב היא מבקשת לתהליך זה
תשניות חדשות.

זו חווייתה שלה שנתגלגלה בשירה. דעת ה-
מות—ובמות הלידה מחדש, ההצלה; לאחר המ-
מסה התמורה, התחיה; החיים החדשים בעולם
אחר, בבית אחר ותחת גג אחר. עוד בשיריה
הראשונים נאמר: "ואתם תשמעו / מבעד לתנו-
מה / שמע תשמעו / איך במות מתחילים הח-
יים".

ולימים היא קוראת למות וללידה: "עדיי-התאו-
מים שורש אלהים". ושוב: "עת יזכור גרגיר

בשיריה עמדה נלי זקש בנסיון ובמכאוב, מבלי
 שנעצרה בגבול החווייה. על עידן הרוצחים, עי-
 דן הרדיפות, גברה ב"מנוסה ותמורה": במסתורין
 של גרגיר הזרע וגרגיר החול מצאה שם נרדף
 לחיים ומות, ובהעלאת הדמויות מן המקרא את
 הכוח יוצר-המיתוס המגיע עד ימינו. בתחומים
 אלו מצאה נלי זקש את מולדתה. לשון כמולדת.
 לשון כתמורת העולם.

כיתומה

שאולי אין הוא מבקש לה
 דבר זולת קבר.]

האם לא תדבר מתוך השירים הללו האמונה
 האסכטולוגית של ספרי הנבואה? והאין בתוכנו
 איוב ("בלי עור, בלי עינים, יצר איוב אלוה").
 עומד בכל מסותיו באמונה בל-תמוט?